

**UNIVERSITAT DE LLEIDA
FACULTAT DE DRET I ECONOMIA**

CURS ACADÈMIC 2008 - 2009

TITULACIÓ: LLICENCIATURA EN DRET

PLA D'ESTUDIS: 1992

ASSIGNATURA: HISTÒRIA DEL DRET ESPANYOL (Codi 3072)

PROFESSOR/A: JAUME RIBALTA HARO

**CURS: 1r
QUADRIMESTRE: 1r**

CRÈDITS: 7,5

TIPUS: TRONCAL

1. L'ASSIGNATURA EN EL CONJUNT DEL PLA D'ESTUDIS

1. Ubicació en el Pla d'Estudis. L'assignatura Història del Dret Espanyol està ubicada en el 1er Quadrimestre del 1er curs de l'Ensenyament de Dret.
2. Funció de l'assignatura. És una assignatura propedèutica que aconsegueix dues funcions: és una introducció històrica al dret i permet un coneixement directe de les fonts jurídiques a un estudiantat que, en principi, abans no hi ha tingut mai contacte.
3. Naturalesa de l'assignatura. L'assignatura ofereix una visió de conjunt de l'evolució històrica dels diferents ordenaments jurídics que s'han desenvolupat en l'Estat espanyol des dels orígens fins l'actualitat.
4. Plantejament de l'assignatura. L'assignatura s'exposa centrada en la creació i aplicació del Dret i, seguint aquest eix vertebrador, es van estudiant les diferents fonts jurídiques de cada període històric.

2. OBJECTIUS DE L'ASSIGNATURA

1. Conèixer els trets fonamentals de l'evolució històrica dels diferents ordenaments jurídics que han estat vigents a l'Estat espanyol des dels orígens fins la contemporaneïtat.
2. Assimilar les diferents característiques i dades històriques de cada ordenament en cada època tenint com a nucli vertebrador la dinàmica entre creació i aplicació del dret.

3. COMPETÈNCIES ESPECÍFIQUES DE L'ASSIGNATURA

1. Aprendre a realitzar comentaris exegètics de fonts jurídiques de cada època i ordenament jurídic (a ésser possible, un exemple de cadascun).

4. CONTINGUTS

INTRODUCCIÓ

1. Història del dret: concepte i delimitació en el temps i en l'espai.
2. Cap a un concepte instrumental del dret: l'ordenament jurídic. Les normes jurídiques com a elements de l'ordenament jurídic. Normes jurídiques i normes no jurídiques. Creació del dret. L'aplicació del dret.

LA CREACIÓ DEL DRET A LA PENÍNSULA

L'arribada a la Península d'un dret comú a tots els pobles sotmesos a l'Imperi romà

3. Pressupòsits: la situació jurídica de la Península abans de l'assentament romà. Incorporació de la Península al món romà. Romanització cultural i romanització jurídica. El dret romà i els drets pre-romans: conclusions.
4. Les fonts de creació del dret romà heretades pel Principat: la seva situació crítica. Intents de superació de la crisi republicana. La construcció política del Principat i el seu reflex en les fonts de creació del dret. Cristal·lització del nou sistema de creació del dret: la reforma d'Adrià. Simplificació de l'ordenament jurídic romà.
5. El Dominat: la seva constitució política i el reflex en el camp del dret: a) simplificació de les fonts de creació del dret; b) simplificació de l'ordenament jurídic romà; c) el coneixement del dret i les seves dificultats. Dret oficial i dret de la pràctica: el Dret romà vulgar.

El desenvolupament autònom de la tradició jurídica romana a la Península

La creació del dret en el regne visigot

6. Explicació de l'època visigoda a partir de la història del poble visigot: l'assentament del poble visigot a l'Imperi i la transformació de la seva constitució político-social. L'assentament a les Gàl·lies: relacions entre visigots i romans. La situació jurídica provincial i l'activitat dels monarques visigots.
7. La legislació visigoda de Teodoric I a Euric. Recopilació oficial de textos romans: el *Breviari* d'Alaric. El *Codex Revisus* i reforma leovigildiana. La creació règia del dret: la seva fonamentació per l'Església. La consolidació del poder regi visigot: el *Liber Iudiciorum*. Dret oficial i dret de la pràctica.

La creació dels drets hispànics a partir de la tradició jurídica visigoda

La creació del dret de l'alta edat mitjana

8. La invasió musulmana: problemàtica al voltant de la possible participació del dret musulmà en la formació dels drets hispànics. Conseqüències de l'assentament musulmà per a l'ordenament jurídic visigot. Persistència del *Liber Iudiciorum* com a ordenament jurídic general i complet dels cristians: característiques.
9. La *Res Publica Christiana* i el seu reflex en la creació del dret a l'alta edat mitjana. Característiques del dret altomedieval. La idea del dret de l'alta edat mitjana i la seva aplicació pràctica: abusos i privilegis. Components de l'ordenament jurídic medieval: dret general i drets especials. Aparició tardana d'un dret regi. Relacions entre el dret general i els drets especials.

El renaixement jurídic bolonyès i la recepció del Dret comú

L'estudi del dret romà justinianeu a Bolonya

10. L'any 1000: despertar cultural. Característiques de la cultura de l'alta edat mitjana. Causes del renaixement del dret romà. L'escola de Bolonya i el dret romà. Progressiva extensió de l'interès dels mestres de Bolonya a altres drets: dret feudal i dret canònic. La producció literària de l'escola de Bolonya.

La recepció del Dret comú en els diferents regnes hispànics de la baixa edat mitjana

11. La recepció: definició. Causes de la recepció, vies d'introducció i símptomes de consolidació. Conseqüències de la recepció sobre la situació anterior: ulla general. Reconquesta i repoblació. La creació del dret a la baixa edat mitjana hispànica.
12. Conseqüències de la recepció a Castella: l'època d'Alfons VIII i Ferran III. La situació jurídica del regne castellano-leonès amb Alfons X i la seva transformació per la seva tasca legislativa. La reacció antialfonsina: les Corts de Zamora de 1274 i les seves conseqüències. Alfons XI i l'*Ordenament d'Alcalà* de 1348. Els diferents drets que configuren el sistema jurídic castellà baix-medieval i les tensions entre ells.
13. La situació jurídica catalana en el moment de la recepció. Jaume I i el dret de la recepció. Conseqüències pràctiques de les decisions de Jaume I. L'ordenament jurídic català baix-medieval i les tensions existents entre els elements que el formen: les Corts de 1283. Martí l'Humà i el seu capítol de Cort de 1409. Al·lusió a la decisió de Felip II (III) de 1599.
14. Reconquesta, repoblació i recepció a València: la formació d'un ordenament jurídic propi valencià. La consolidació del dret regi i les seves tensions internes. Dret valencià i Dret comú. La recepció i l'ordenament jurídic mallorquí.
15. Aragó a l'època de la recepció. La redacció d'un dret tradicional i la seva conversió en dret regi: *Fueros de Aragón*. Tensions dins del dret regi (dret del rei i dret del regne) i la seva solució: el Justícia Major d'Aragó. Dret aragonès i dret comú.

16. Navarra a l'època de la recepció. La redacció dels drets tradicionals dels diferents estaments com a garantia davant del rei estranger. El *Fuero General de Navarra*: de dret estamental a dret del regne. Dret del rei i dret del regne. Dret navarrès i dret comú.

El dret mercantil

La creació d'un dret professional: el dret mercantil

17. La formació del *ius mercatorum*: causes i característiques. La redacció definitiva del dret mercantil marítim mediterrani: el *Llibre del Consolat de Mar*. El dret mercantil marítim atlàntic.

L'aparició de l'Estat i el triomf del dret regi

Naixement de l'Estat

18. La formació de l'Estat i la seva aparició a la Península. La lluita per la sobirania i el triomf de la sobirania del rei. Sobirania i legislació. El dret del regne davant la legislació del rei: intents de control.
19. La racionalització del dret: fixació i difusió a través de les recopilacions. Les recopilacions en els diferents regnes. La fixació del dret a través dels ordres de prelació.
20. Els *Decrets de Nova Planta*. L'aparició d'un nou dret comú: el dret reial.

L'aparició d'un dret nacional espanyol com a conseqüència del triomf de la sobirania nacional espanyola

L'Estat constitucional

21. La configuració de l'Estat constitucional. Les constitucions polítiques com a projecte polític: característiques.
22. El sistema de fonts de l'època contemporània. La codificació: una aspiració racional. El procés codificador.
23. El desenvolupament històric de l'article 258 de la *Constitució de Cadis* de 1812: codis, apèndixs i compilacions.

5. ACTIVITATS QUE ES DESENVOLUPARAN EN L'ASSIGNATURA

L'assignatura està organitzada en base a dos tipus d'activitats que són alhora diferenciables i complementàries entre si: classes teòriques i classes pràctiques.

1. Classes teòriques. En les classes teòriques, s'ofereix la columna vertebral de cada lliçó i la seva comprensió s'assoleix després aplicant els coneixements adquirits en el comentari exegètic de textos originals de l'època històrica estudiada que són el contingut de les classes pràctiques. Com l'experiència ha demostrat que sovint els alumnes no han estudiat o bé no tenen prou frescos els coneixements sobre Història d'Espanya –que són necessaris per emmarcar l'assignatura i poder-la seguir de forma àgil–, es recomana la relectura del corresponent manual de l'ensenyament secundari o bé, si aquesta no és la via d'accès, la lectura d'alguna obra de caire general com, per exemple, la *Historia de España* de Pierre Vilar citada en la bibliografia complementària (vid. *infra* apartat 8.3. *Bibliografia complementària*).
2. Classes pràctiques. L'estudi de textos originals es justifica com una forma adient de posar els alumnes en contacte directe amb el dret del passat i, al mateix temps, incitar-los a una participació més activa en el desenvolupament de l'ensenyament. Per aquest motiu, es recomana vivament la consulta d'algun manual ja sigui per llegir-lo prèviament a fi d'estar en condicions de dialogar amb els textos –probablement muts en altre cas– o ja sigui per trobar-hi un model que permeti *a posteriori* sistematitzar els resultats assolits en l'estudi dels textos. Per la realització dels comentaris de text, s'ofereixen alguns consells que es trobaran en la pàgina web del professor en la següent adreça electrònica: http://web.udl.es/usuarios/q7806898/Indicacions_clases_practiques-fp.htm

6. TEMPORALITZACIÓ DE LES ACTIVITATS

L'organització temporal de les activitats que es desenvoluparan en l'assignatura té dos fonaments:

1. En principi, el ritme i la dinàmica que articulen ambdós tipus de classes (teòriques i pràctiques) hauria d'ésser un cicle setmanal en què l'explicació de la lliçó hauria d'anar acompanyada de la realització del corresponent comentari de text. Com l'assignatura té adjudicades en el Pla d'Estudis cinc hores setmanals, quatre hores es dedicaran a l'explicació de la lliçó i una a la realització del corresponent comentari de text.

2. Pel que fa als comentaris de text i amb la participació dels representants de l'alumnat, s'establirà un sistema per determinar tant els textos a comentar durant el curs com el cronograma de treball. Aquesta informació es publicitarà per dues vies: en el tauler d'anuncis de l'aula i en la pàgina web del professor (vid. *infra* apartat 8.1. *Materials per les classes pràctiques*).

7. AVALUACIÓ

L'assignatura s'avalua a través d'un examen final compostat per dues parts:

1. un test de 25 qüestions (cadascuna amb 5 opcions com a resposta) que abasta el conjunt de les lliçons de contingut històric del programa (lliçons 3-23) (naturalment, la distribució de les qüestions i la seva correspondència amb les lliçons no és uniforme sinó que depèn de la importància de cada lliçó) i que es puntua segons el següent criteri: per aprovar aquesta part, cal assolir 12,5 punts tenint en compte que les respostes correctes = 1 punt; respostes errònies = -0,25 punts; respostes dobles = -0,25 punts i respostes en blanc = 0 punts.
2. un comentari de text que, per tal d'incentivar la participació activa en les classes pràctiques, s'escull d'entre els prèviament estudiats a classe.
3. Per aprovar l'assignatura, cal aprovar les dues parts de l'examen, és a dir, no es fa la mitjana entre les dues parts de l'examen ja que no són proves independents sinó parts indestruïbles del mateix examen.

8. MATERIALS

8.1. MATERIALS PER LES CLASSES PRÀCTIQUES

1. En l'inici del curs, es facilitarà als alumnes una relació bibliogràfica indicant els textos que es comentaran en les classes pràctiques. Aquesta informació també serà accessible a través de la pàgina web del professor en un document ubicat en l'apartat *Calendari de comentaris de text* de la següent adreça electrònica: http://web.udl.es/usuarios/q7806898/Calendari_comentarios-fp.htm. La forma concreta d'assolir aquests materials és una qüestió de llibertat i responsabilitat de l'alumne: cadascú pot optar per la forma que li sigui més àgil i convenient. En aquest mateix sentit, es poden trobar solucions col·lectives.
2. Per la realització dels comentaris de text i com ja s'ha dit, s'ofereixen alguns consells que es trobaran en la pàgina web del professor en la següent adreça electrònica: http://web.udl.es/usuarios/q7806898/Indicaciones_clases_practicas-fp.htm
3. En l'apartat 8.3. *Bibliografia complementària* que hi ha a la fi d'aquest capítol, s'inclou una sèrie de referències bibliogràfiques adreçades a actuar com a material auxiliar o de consulta per la realització dels comentaris de text.

8.2. BIBLIOGRAFIA BÀSICA

Tot seguit, es recullen exclusivament aquells manuals que, independentment dels seus mèrits i defectes concrets, ofereixen un panorama científic adequat de l'estat actual dels nostres coneixements en el camp de la història del dret. Es prescindeix d'aquells manuals que, fins i tot havent marcat una època en el seu moment, han quedat superats, sigui per la data de la seva publicació, o bé per haver-se'n publicat noves edicions. També es prescindeix igualment d'aquells manuals que no ofereixen una exposició completa del procés de creació del dret a la península. Fem una excepció amb l'obra de Galo Sánchez, que, si bé no és un manual d'història del dret, ofereix en canvi una precisa i concisa informació sobre les principals fonts de coneixement del dret peninsular, encara que –cal tenir-ho present– ha envellit en determinades qüestions. Qualsevol d'aquests manuals –i no ha de prescindir-se de l'advertència realitzada respecte l'obra de Galo Sánchez– ofereix una visió científica actualitzada de la matèria que serà objecte d'examen, és a dir, les 21 lliçons del programa de contingut històric (lliçons 3-23). Com s'ha dit, l'examen es realitzarà sobre les 21 lliçons del programa; en línies generals tots els temes tractats en les diferents lliçons troben reflex en la majoria dels manuals mencionats, encara que sota epígrafs diferents; és possible que algun apartat no hi sigui. Si per la valoració de les respostes es tindrà en compte el manual, o manuals estudiats, la utilització d'un o altre no eximirà de la necessitat de conèixer les 21 lliçons mencionades.

Manuale d'Història del Dret

- ESCUDERO, José Antonio, *Curso de Historia del Derecho. Fuentes e instituciones político-administrativas*; Madrid, 2003 (3 ed.), pp. XIII+985.
- [FONT I RIUS, Josep Maria], *Apuntes de Historia del Derecho Español. Parte general. La evolución general del Derecho Español*; Universitat de Barcelona, Barcelona, 1969, pp. 367.
- GACTO FERNÁNDEZ, Enrique, ALEJANDRE GARCÍA, Juan Antonio et GARCÍA MARÍN, José María, *El derecho histórico de los pueblos de España (Temas para un curso de Historia del Derecho)*; Universidad Complutense, Madrid, 1982, pp. 764.
- GARCÍA-GALLO, Alfonso, *Manual de Historia del Derecho Español. I. El origen y la evolución del Derecho. II. Metodología histórico-jurídica. Antología de fuentes del derecho español*; Madrid, 1984 (9 ed.), pp. LIX+998 i LXXXIX+1298.
- IGLESIA FERREIRÓS, Aquilino, *La creación del Derecho. Una historia del Derecho español. Lecciones*; I-II, Editorial Gráficas Signo, Barcelona, 1987-1988, pp. 549 i 799.
- IGLESIA FERREIRÓS, Aquilino, *La creación del Derecho. Una historia de la formación del derecho estatal español. Manual*; I-II, Editorial Gráficas Signo, Barcelona, 1992, pp. 447 i 507 (hi ha traducció catalana).
- LALINDE ABADÍA, Jesús, *Iniciación histórica al Derecho Español. Selección de textos históricos por Sixto Sánchez-Lauro*; PPU, Barcelona, 1989 (4 ed.), pp. 670.
- MONTAGUT ESTRAGUÉS, Tomàs de et MALUQUER DE MOTES I BERNET, Carlos J., *Història del Dret espanyol*; Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 1997, pp. 271.
- PÉREZ-PRENDES Y MUÑOZ DE ARRACÓ, José Manuel, *Curso de Historia del Derecho Español. I. Parte general*; Universidad Complutense, Madrid, 1986 (2 ed.), pp. 950.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco, *Manual de Historia del Derecho Español*; Editorial Tecnos, Madrid, 1981 (3 ed.), pp. 630.

Manuale d'Heurística

- SÁNCHEZ, Galo, *Curso de Historia del Derecho Español. Introducción y fuentes*; Universidad de Valladolid, Valladolid, 1972 (10 ed.), pp. 198.

8.3. BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

Només s'inclou aquella bibliografia adreçada a actuar com a material auxiliar o de consulta per realitzar els comentaris de text; però, cal fer dos advertiments:

1. cal emprar amb molta cautela les obres citades en l'epígraf III (*Comentaris de textos històrics*) ja que, si bé els seus consells sobre la forma d'abordar els textos poden ésser útils i encertats, cal no oblidar que l'especificitat jurídica de les nostres fonts té una importància cabdal en l'assignatura i, per tant, cal tenir en compte els consells que hem esmentat més amunt on resta contemplada aquesta dimensió.
2. la bibliografia inclosa en els epígrafs V (*Històries d'Espanya*) i VI (*Històries de Catalunya*) no és exhaustiva ni tampoc recull les monografies existents sobre els diferents aspectes de l'assignatura sinó que resta circumscrita a l'aspecte pedagògic d'oferir una mínima orientació sobre quines obres, de reconegut prestigi i fàcil accés, han abordat de forma completa i general la història de l'Estat espanyol (en cada subapartat de l'epígraf V s'han desglossat els corresponents volums perquè sigui més àgil la seva identificació i consulta) i que, naturalment, poden ésser útils per delimitar el context històric (economia, societat, política i cultura) dels textos a comentar i, per tant, no ha d'estranyar que el dret no hi tingui un paper destacat; però, evidentment, aquesta necessitat resta perfectament coberta pels manuals d'Història del Dret de la bibliografia bàsica.

I. Atlès històrics

- KINDER, Hermann et HILGEMANN, Werner, *Atlas histórico mundial. I. De los orígenes a la Revolución Francesa*; Ediciones Istmo, Madrid, 1986 (13 ed.), pp. 311.
- KINDER, Hermann et HILGEMANN, Werner, *Atlas histórico mundial. II. De la Revolución Francesa a nuestros días*; Ediciones Istmo, Madrid, 1978 (7 ed.), pp. 358.
- MESTRE I CAMPI, Jesús et HURTADO, Víctor (dir.), *Atlès d'Història de Catalunya*; Edicions 62, Barcelona, 1995, pp. XV+320.
- ROIG OBIOL, Juan, *Atlas de Historia Universal y de España. I. Edades antigua y media*; Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1985 (3 ed.), pp. 98.
- ROIG OBIOL, Juan, *Atlas de Historia Universal y de España. I. Edades moderna y contemporánea*; Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1980, pp. 213.

- VICENS VIVES, Jaime, *Atlas de Historia Universal*; Editorial Teide, Barcelona, 1986 (20 ed.), pp. 40+77 làms.

II. Cronologia

- ARTOLA, Miguel (dir.), *Enciclopedia de Historia de España. VI. Cronología. Mapas. Estadísticas*; Alianza editorial, Madrid, 1993, pp. 1241.
- CAPPELLI, A., *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo. Dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni. Tavole cronologico-sincrone e quadri sinottici per verificare le date storiche*; Editore Ulrico Hoepli, Milano, 1988 (6 ed.), pp. XV+606.

III. Comentaris de textos històrics

- ARTOLA, Miguel, *Textos fundamentales para la Historia*; Alianza editorial, Madrid, 1992 (10 ed.), pp. 638.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel, *Nueva Historia de España en sus textos. Edad Media*; Pico Sacro, Santiago de Compostela, 1975, pp. 795.
- GIRALT RAVENTÓS, E., ORTEGA CANADELL, Rosa et ROIG OBIOL, Juan, *Textos, mapas y cronología. Historia Moderna y Contemporánea*; Editorial Teide, Barcelona, 1979 (2 ed.), pp. VIII+528.
- LARA PEINADO, Federico et RABANAL ALONSO, Manuel Abilio, *Comentario de textos históricos. Método y recopilación*; Cátedra, Madrid, 1997, pp. 341.
- LÓPEZ CORDON, María Victoria et MARTÍNEZ CARRERAS, José Urbano, *Análisis y comentario de textos históricos. Edad Moderna y Contemporánea*; Alhambra, Madrid, 1978, pp. X+238.
- MITRE FERNÁNDEZ, Emilio et LOZANO, A., *Análisis y comentario de textos históricos. Edad Antigua y Media*; Alhambra, Madrid, 1979, pp. X+408.
- SALRACH, Josep Maria, *Entre Roma i el Renaixement: història i textos de l'Occident medieval*; Eumo, Vic, 2002, pp. 320.
- UBIETO ARTETA, Agustín, *Cómo se comenta un texto histórico*; Anubar ediciones, Zaragoza, 1978 (2 ed.), pp. 312.

IV. Diccionaris i enciclopèdies històrics

- ARTOLA, Miguel (dir.), *Enciclopedia de Historia de España*; Alianza editorial, Madrid, 1988-1993, 7 vols.
- BLEIBERG, Germán (dir.), *Diccionario de Historia de España*; Alianza editorial, Madrid, 1981 (2 ed.), 3 vols.
- BOYD, Katharine (dir.), *Diccionari d'Història Universal Chambers. Direcció de la versió catalana d'Emili López i Tossas i Jesús Mestre i Campi*; Edicions 62, Barcelona, 1995, pp. 1160.
- COOK, Chris, *Diccionario de términos históricos. Traducción y adaptación de Fernando Santos Fontenla*; Alianza editorial, Madrid, 1993, pp. 523.
- LANGER, William L. (dir.), *Enciclopedia de Historia Universal. Versión española de Javier Faci Lacasta*; Alianza editorial, Madrid, 1980, 2 vols.
- MESTRE I CAMPI, Jesús (dir.), *Diccionari d'Història de Catalunya*; Edicions 62, Barcelona, 1992, pp. XXVIII+1147.

V. Històries d'Espanya

V.1. Generals

- ARTOLA, Miguel (dir.), *Historia de España. Alfaguara*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1973, 7 vols. (= ARTOLA).
- MENÉNDEZ-PIDAL, Ramón (dir.), *Historia de España*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1960, 49 vols. (= MENÉNDEZ).
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (dir.), *Historia de España*; Editorial Labor, Barcelona, 1980, 10 vols. (= TUÑÓN).
- VICENS VIVES, Jaime (dir.), *Historia social y económica de España y América*; Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1979, 5 vols.
- VILAR, Pierre, *Historia de España*; Editorial Crítica, Barcelona, 1989 (27 ed.), pp. 180 (hi ha traducció catalana).

V.2. Època Antiga.

- ALMAGRO, Martín et GARCÍA Y BELLIDO, Antonio, *España protohistórica. 2. La España de las invasiones célticas y el mundo de las colonizaciones*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1975 (3 ed.), pp. 719 (= vol. I,2 de MENÉNDEZ).
- BOSCH GIMPERA, Pedro et alii, *España romana (218 a. de J.C.-414 de J.C.)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1962 (3 ed.), pp. XL+866 (= vol. II de MENÉNDEZ).

- CABO, Ángel et VIGIL, Marcelo, *Condicionamientos geográficos. Edad antigua*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1980 (6 ed.), pp. 470 (= vol. I d'ARTOLA).
- GARCÍA MORENO, Luis A., *Historia de España visigoda*; Cátedra, Madrid, 1989, pp. 390.
- HERNÁNDEZ-PACHECO, Eduardo et alii, *España prehistórica*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1975 (4 ed.), pp. CIII+896 (= vol I.1 de MENÉNDEZ).
- KING, P.D., *Derecho y sociedad en el reino visigodo*; Alianza editorial, Madrid, 1981, pp. 308.
- MALUQUER DE MOTES, Juan et alii, *España primitiva. 3. La Historia prerromana*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1989 (5 ed.), pp. 849 (= vol. I.3 de MENÉNDEZ).
- ORLANDIS, José, *Historia de España: la España visigótica*; Editorial Gredos, Madrid, 1977, pp. 331.
- SAYAS ABENGOCHEA, Juan José et GARCÍA MORENO, Luis A., *Romanismo y germanismo. El despertar de los pueblos hispánicos (siglos IV-X)*; Editorial Labor, Barcelona, 1987, pp. 552 (= vol. II de TUÑÓN).
- THOMPSON, E. A., *Los godos en España*; Alianza editorial, Madrid, 1971, pp. 447.
- TORRES LÓPEZ, Manuel, *España visigoda (414-711 de J.C.)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1963 (2 ed.), pp. LV+881 (= vol. III de MENÉNDEZ).
- TUÑÓN DE LARA, Manuel, TARRADELL, Miquel et MANGAS, Julio, *Introducción. Primeras culturas e Hispania romana*; Editorial Labor, Barcelona, 1980 (2 ed.), pp. 479 (= vol. I de TUÑÓN).

V.3. Època Medieval

- DUFOURCQ, Charles-E. et GAUTIER-DALCHÉ, Jean, *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*; Ediciones El Albir, Barcelona, 1983, pp. 456.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel, *La época medieval*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1988, pp. 426 (= vol. II d'ARTOLA).
- MACKAY, Angus, *La España de la Edad Media. Desde la frontera hasta el Imperio (1000-1500)*; Ediciones Cátedra, Madrid, 1980, pp. 250.
- MARTÍN, José Luis, *La Península en la Edad Media*; Editorial Teide, Barcelona, 1980 (2 ed.), pp. 967.
- PÉREZ DE URBEL, Justo et ARCO Y GARAY, Ricardo del, *España cristiana: comienzo de la reconquista (711-1038)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1964 (2 ed.), pp. XLVII+603 (= vol. VI de MENÉNDEZ).
- RIU Y RIU, Manuel et alii, *España cristiana de los siglos VIII al XI. 2. Los núcleos pirenaicos (718-1035): Navarra, Aragón, Cataluña*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1980, pp. 908 (= vol. VII,2 de MENÉNDEZ).
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio, *España cristiana de los siglos VIII al XI. 1. El reino astur-leonés. Sociedad, economía, gobierno, cultura y vida (722 a 1037)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1980, pp. XXXIX+852 (= vol. VII,1 de MENÉNDEZ).
- SAYAS ABENGOCHEA, Juan José et GARCÍA MORENO, Luis A., *Romanismo y germanismo. El despertar de los pueblos hispánicos (siglos IV-X)*; Editorial Labor, Barcelona, 1987, pp. 552 (= vol. II de TUÑÓN).
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis et REGLÁ CAMPISTOL, Juan, *España cristiana. Crisis de la Reconquista. Luchas civiles: Pedro I, Enrique II, ...*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1966, pp. CCIII+658 (= vol. XIV de MENÉNDEZ).
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, CANELLAS LÓPEZ, Ángel et VICENS VIVES, Jaime, *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV: Juan II y Enrique IV de Castilla, ...*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1964, pp. CLXIV+861 (= vol. XV de MENÉNDEZ).
- VALDEÓN, Julio, SALRACH, Josep Maria et ZABALO, Javier, *Feudalismo y consolidación de los pueblos hispánicos (siglos XI-XV)*; Editorial Labor, Barcelona, 1980 (2 ed.), pp. 475 (= vol. IV de TUÑÓN).

V.4. Època Moderna

- ANES ÁLVAREZ, Gonzalo, *El Antiguo Régimen: los Borbones*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1979 (4 ed.), pp. 513 (= vol. IV d'ARTOLA).
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio, *El Antiguo Régimen: los Reyes Católicos y los Austrias*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1986 (5 ed.), pp. 492 (= vol. III d'ARTOLA).
- ELLIOTT, John H., *La España imperial, 1469-1716*; Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1982 (7 ed.), pp. 454.
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel, *La España del Emperador Carlos V (1500-1558) (1517-1556)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1990 (5 ed.), pp. LXXII+999 (= vol. XVIII de MENÉNDEZ).
- FERNÁNDEZ DE PINEDO, Emiliano, GIL NOVALES, Alberto et DEROZIER, Albert, *Centralismo, Ilustración y agonía del Antiguo Régimen (1715-1833)*; Editorial Labor, Barcelona, 1981 (2 ed.), pp. 488 (= vol. VII de TUÑÓN).

- FERNÁNDEZ Y FERNÁNDEZ DE RETANA, Luis, *España en tiempos de Felipe II (1556-1598). El hombre y la política*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1992 (6 ed.), pp. XLIV+819 (= vol. XIX,1 de MENÉNDEZ).
- FERNÁNDEZ Y FERNÁNDEZ DE RETANA, Luis, *España en tiempos de Felipe II (1556-1598). La política interior y los problemas internacionales*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1993 (6 ed.), pp. 907 (= vol. XIX,2 de MENÉNDEZ).
- LE FLEM, Jean Paul, PÉREZ, J., PELORSON, J.M., LÓPEZ PIÑERO, J.M. et FAYARD, J., *La frustración de un Imperio (1476-1714)*; Editorial Labor, Barcelona, 1987, pp. 508 (= vol. V de TUÑÓN).
- PÉREZ BUSTAMANTE, Ciriaco, *La España de Felipe III*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1979, pp. LXXXVI+574 (= vol. XXIV de MENÉNDEZ).
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis et CARRIAZO ARROQUIA, Juan de Mata, *La España de los Reyes Católicos (1474-1516)*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1989-1990 (4 ed.), pp. CXVI+929 i 804 (= vol. XVII.1-2 de MENÉNDEZ).

V.5. Època Contemporània

- ARTOLA, Miguel, *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1990 (7 ed.), pp. 433 (= vol. V d'ARTOLA).
- ARTOLA GALLEGO, Miguel, *La España de Fernando VII*; Editorial Espasa-Calpe, Madrid, 1989 (4 ed.), pp. XXXVI+999 (= vol. XXXII de MENÉNDEZ).
- BIESCAS, José Antonio et TUÑÓN DE LARA, Manuel, *España bajo la dictadura franquista (1939-1975)*; Editorial Labor, Barcelona, 1982 (2 ed.), pp. 605 (= vol. X de TUÑÓN).
- CARR, Raymond, *España (1808-1975)*; Ariel, Barcelona, 1988 (4 ed.), pp. 826.
- MALERBE, Pierre, MAINER, J.C., TUÑÓN DE LARA, Manuel et GARCÍA-NIETO, M.C., *La crisis del estado: dictadura, república, guerra (1923-1939)*; Editorial Labor, Barcelona, 1981, pp. 712 (= vol. IX de TUÑÓN).
- MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel, *La burguesía conservadora (1874-1931)*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1981 (7 ed.), pp. 613 (= vol. VI d'ARTOLA).
- TAMAMES, Ramón, *La República. La era de Franco (1931-1970)*; Alianza editorial-Alfaguara, Madrid, 1981 (9 ed.), pp. 623 (= vol. VII de ARTOLA).
- TORTELLA CASARES, Gabriel, MARTÍ, Casimir, JOVER ZAMORA, José María, GARCÍA DELGADO, J.L. et RUIZ, D., *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*; Editorial Labor, Barcelona, 1985 (2 ed.), pp. 574 (= vol. VIII de TUÑÓN).

VI. Històries de Catalunya.

- ALBAREDA SALVADÓ, Joaquim et GIFRÉ RIBAS, Pere, *Història de la Catalunya moderna*; EdiUoc-Pòrtic, Barcelona, 1999, pp. 206.
- ARDIT, Manuel, BALCELLS, Albert et SALES, Núria, *Història dels Països Catalans. Coordinada per Albert Balcells. III. De 1714 a 1975*; Edhasa, Barcelona, 1980 (2 ed.), pp. VIII+855.
- AVENTÍN, Mercè et SALRACH, Josep Maria, *Història medieval de Catalunya*; EdiUoc-Pòrtic, Barcelona, 1997, pp. 187.
- BATLLE, Carme, *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. III. L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*; Edicions 62, Barcelona, 1988, pp. 498.
- BISSON, Thomas N., *Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Traducció catalana de Mariona Vilalta*; Editorial Crítica, Barcelona, 1988, pp. 257.
- FONTANA, Josep, *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. V. La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*; Edicions 62, Barcelona, 1988, pp. 506.
- MALUQUER DE MOTES, Joan et RAURET, Anna M., *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. I. Prehistòria i Edat antiga (fins al segle III)*; Edicions 62, Barcelona, 1987, pp. 494.
- NADAL I FARRERAS, Joaquim et WOLFF, Philippe, *Història de Catalunya*; Editorial Oikos-tau, Barcelona, 1983, pp. 582.
- RIQUER, Borja de et CULLA, Joan B., *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. VII. El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*; Edicions 62, Barcelona, 1989, pp. 477.
- SALES, Núria, *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. IV. Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)*; Edicions 62, Barcelona, 1989, pp. 514.
- SALRACH, Josep Maria (dir.), *Història de Catalunya*; Editorial Salvat, Barcelona, 1978-1980, 6 vols.
- SALRACH, Josep Maria et DURAN, Eulàlia, *Història dels Països Catalans. Coordinada per Albert Balcells. I-II. Dels orígens a 1714*; Edhasa, Barcelona, 1982 (2 ed.), pp. IX+VII+1264.
- SALRACH, Josep Maria, *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. II. El procés de feudalització (segles III-XII)*; Edicions 62, Barcelona, 1987, pp. 485.
- TERMES, Josep, *Història de Catalunya. Dirigida per Pierre Vilar. VI. De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*; Edicions 62, Barcelona, 1987, pp. 455.